

RUDARI LJEŠLANA U NOB NA KOZARI

Poznato je da je na području Kozare uspešno povedert-narodnooslobodilački ustanak i da je u okviru NOR-a i socijalističke revolucije i narod Kozare uspešno izvojevao pobeđu. To svakako nije slučajno i za to postoje savsim određeni preduslovi. Bez KPJ, koja je izvršila dobre pripreme ustanka i stajala na čelu NOB-e, bez masovnog i svesnog učešća u ustanku, NOR-u i revoluciji osnovnih slojeva društva, a naročito bez odlučujuće uloge radnika koji su se masovno i istrajno angažovali u ustanku," bez širokog oslobodilačkog fronta naroda koji je objedinjavao sve snage u ratu i koji je i u najkritičnijim momentima, kao što je bila ofanziva na Kozari, uspevao da organizuje narod i umanju njegovu tragediju, bez kontinuiranog razvoja narodne vlasti i mnogih drugih faktora, Kozara ne bi mogla dati onaj doprinos koji je dala ukupnoj NOB i revoluciji koja se vodila u BiH i u Jugoslaviji. Svako od ovih pitanja predstavlja posebnu temu za istraživanje.

Ja ću ukazati na neka pitanja koja su, po mom mišljenju, važna da bi se sagledala uloga i značaj učešća radnika u NOR-u i revoluciji na području Kozare, ograničavajući se na potkozarski deo bosanskog sreza, odnosno na rudnik Lješljane.

Iako je područje bosanskonovskog sreza u celini, pa i potkozarski deo, koji je obuhvatao opštine: Ravnice, Dobrljin, Kostajnicu i Svodnu, u celini gledano seosko područje, iako je privredni razvoj između dva rata stagnirao, za one predratne uslove privrednog razvoja, na ovom području je bila relativno dosta brojna radnička klasa. To govore ovi podaci:

U Dobrljinu je 1893. godine osnovana strugara koja je bila vlasništvo »Šumskog industrijskog preduzeća Dobrljin — Drvar«. U strugari je, bez obzira na privredne krize i periode u kojima je bilo smanjivanje radnika sve do 1941. godine, radilo prosečno oko 300 radnika.

Rudnik Lješljani je otvoren 1910. godine. (Ima podataka da je već od 1906. godine vršeno istraživanje). U njemu je stalno bilo zaposleno više stotina radnika da bi broj zaposlenih 1940. godine dostigao oko 850—900 radnika.

U Tvornici gipsa u Blagaju »Sana DD« i Majdanu u Petkovcu je bilo zaposleno od 100 do 120 radnika. U eksploataciji troske »A. Kosović« bilo je zaposleno od 125—160 radnika.

U Kostajnici je postojala tvornica poljoprivrednih sprava braće Ferhatović koja je osnovana 1908. godine. U njoj je radilo oko 80 radnika.

Bilo je još oko 200 radnika koji su radili van sreza, kao stalno zaposleni ili kao sezonski radnici.

Prema tome, od oko 2000 zaposlenih²⁾ u bošanskonovskom srezu, na potkozarskom delu ovog sreza bilo je oko 1500—1600 radnika.

1) Edvard KardeJ: Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizaciji. Brošura objavljena u »Politički«, strana 4 i 17.

2) Hajro Kapetanović i Branko Obučina: Političke i ekonomske prilike na bosanskonovskom srezu Juni 1935. Juli 1941. godine.

Kada se uzme lokacija preduzeća i sela iz kojih su bili ovi radnici, a to je krug od deset — petnaest kilometara, izvlači se zaključak da je za one predratne uslove razvijenosti privrede na tome području bila velika koncentracija radnika na malom prostoru. Ta činjenica, sama po sebi, ne bi morala imati velikog značaja za političko ponašanje i progresivno opredeljenje radnika i seoskog stanovništva za NOP. Ali, radnička klasa na tom području ne samo da je bila brojna nego je ona, sa nekada manje a nekada više intenziteta i organizovanosti, u radničkom i sindikalnom pokretu, vodila više od dve decenije borbu za ostvarivanje svojih prava i poboljšanje svoga položaja. U toj borbi je rasla politička, klasna i revolucionarna svest radnika.

Nastanak radničke klase na području bosanskonovskog sreza važan je za nastanak radničke klase u BiH, odnosno za izgradnju železničke pruge koja je išla kroz Bosanski Novi i razvoj drvne industrije u BiH. Isto tako je razvoj sindikalnog pokreta vezan za razvoj sindikalnog pokreta u BiH.

Radnički i sindikalni pokret je i na ovom području prošao kroz sve one faze kroz koje je taj pokret prošao i u drugim krajevima Jugoslavije, a naročito Bosne i Hercegovine. O tome govore dva primjera iz ranijeg perioda radničkog i sindikalnog pokreta Bosne i Hercegovine.

U revolucionarnim događajima koji su maja 1906. godine zahvatili Bosnu i Hercegovinu, učestvovali su i radnici pilane u Dobrljini,³⁾ a 1920. godine, kada je štrajk rudara Kreke zahvatio i ostale rudnike uglja u BiH, u njemu su učestvovali i rudari rudnika Lješljani.⁴⁾

Prema tome, u prvom generalnom štrajku 1906. godine, u kome se mlada radnička klasa izborila za pravo udruživanja u sindikate, učestvuju i radnici pilane u Dobrljini, tada jedinog preduzeća na području bosanskonovskog sreza. Kada su posle oktobarske revolucije revolucionarna previranja zahvatila i Jugoslaviju, i lješljanski rudari su stali u red sa ostalim delovima radničke klase Jugoslavije, a posebno sa rudarima BiH. Radnici pilane u Dobrljini, rudari u Lješljanima i radnici gipsare u Blagaju vodili su borbu sve do 1941. godine, kada su je sa ostalim radnicima Jugoslavije nastavili sa puškom u ruci, učestvujući u NOR-u i revoluciji.

Jedna od velikih tekovina štrajkova 1920. godine je izvojevano pravo na kolektivni ugovor. Zato, kada je reč o uslovima u kojima se između dva rata razvijala i formirala idejno-politička, klasna i revolucionarna svest radnika, mora se imati u vidu značaj kolektivnog ugovora. Naime, čitave dve decenije posle Obznane, državni režimi i vlasnici preduzeća radili su na razbijanju sindikata i nastojali da sindikati ne budu pod uticajem KPJ, govoreći da je KPJ kriva za sve zlo što je snašlo sindikate i radničku klasu.⁵⁾ Kada je god u štrajkovima došlo do toga da vlasnici preuzeća, pa i direkcija rudnika Lješljani, moraju da ispune neke zahtjeve radnika, onda su nastojali da se to uradi tako, što bi se ugovori sklopili parcijalno sa delom radnika, a nikako da se odnose na sve radnike u preduzeću ili više srodnih preduzeća. Razume se da su to lakše uspevali tamo gde su radnici bili pocepani na razne struje i gdje URS nije bio jedina sindikalna organizacija. Kolektivni ugovor je bio simbol solidarnosti među radnicima. On je bio legalni vid delovanja KPJ u vođenju štrajkova i drugih akcija koje su vodili radnici. Držeći se kolektivnog ugovora, lješljanski rudari su u štrajkovima 1936. i 1939. i drugim akcijama koje su vodili sve do 1941. godine sačuvali jedinstvo sindikalne organizacije URS-ovih sindikata i solidarnost među radnicima.⁶⁾

3) Dr Nikola Babić: Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici socijaldemokratske stranke BiH, strana 63.

4) Anto Cigaljević: Huslnski rudari, Izdanje »4. juli«, 1975, strana 9. i 13.

5) Josip Ca?!: 5 puta reformizma na put klasne borbe. Izdanje »Radničke novine«, Savez sindikata Hrvatske, Zagreb, 1977, str. 23.

6) Relja Lukčr Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog radničkog pokreta, str. 320, »Razvoj sindikalnog pokreta u rudniku Lješljani«.

Rudnik Lješljani je bio najveće preduzeće koje je nastalo na području sreza Bosanski Novi. U njemu je od 1500 radnika, koliko ih je radilo u preduzećima na potkozarskom delu bosanskonovskog sreza, radilo više od polovine. Tako je od oko 850 rudara, koliko ih je bilo zaposleno 1940, više od 750 bilo iz okolnih sela bosanskonovskog sreza.⁷ Bilo je sela gde nije bilo porodice iz koje po neko nije radio bilo u rudniku, u pilani u Dobrljinu, gipsari u Blagaju, Troski ili drugde. Tako je iz sela Velike Zuljevice radilo 150 rudara. Iz sela Prusaca radilo je oko 140 rudara, iz sela Devetaka oko 80 itd. Ovo je značajno istaći da bi se uočio pozitivan uticaj radnika na seosko stanovništvo.

U svim vođenim akcijama i štrajkovima rasla je i razvijala se idejno-politička, revolucionarna i klasna svest radnika, raslo je saznanje i svest o položaju radničke klase u kapitalističkoj Jugoslaviji i potrebi menjanja toga položaja.

Sve je ovo doprinelo da su se razvijali kadrovi. Uspostavljena je čvršća veza sindikalne podružnice sa komunistima u Bos. Novom i Banjoj Luci, koji su počeli dolaziti u rudnik i pomagati u pripremi partijske organizacije u rudniku. Oni su donosili marksističku literaturu i materijale CK KPJ. Tako su prvi članovi KPJ primljeni u rudniku 1940. godine, a partijska ćelija formirana je početkom 1941. godine. U njoj je bilo pet članova KPJ, a neposredno pred rat i 16 kandidata za članove KPJ.⁸

Rad partijske organizacije i rudara na pripremi ustanka 1941. godine

Priprema ustanka bila je usmerena, prvo, na objašnjavanje uzroka kapitulacije bivše jugoslovenske vojske i izdaju. U tome je partijskoj organizaciji pomagao drug Vukašin Čuk, koji je imao veliko političko iskustvo kao španski borac. Isto tako je drug Nemanja Vlatković davao veliku pomoć, kako sindikalnoj, tako i partijskoj organizaciji.

Cilj priprema je bio da se otpočne oružana borba protiv okupatora i njegovih slugu. Treba istaći da je velika stvar bila to što se u tom pogledu u politici KPJ nije ništa menjalo posle dolaska okupatora. Jer, i pre je orijentacija KPJ bila na borbu protiv fašizma, a posle kapitulacije na oružanu borbu protiv okupatora i svih domaćih izdajnika. To je za komuniste, koji su konkretno radili u masama, značilo jako mnogo. Jer, i kada neki član KPJ i ne bi, iz bilo kojih razloga, imao uvek vezu sa svojom partijskom organizacijom, on je znao da se ide na oružanu borbu protiv okupatora i u tom pravcu je delovao.

Drugi zadatak je bio da se odmah počne vršiti sabotaža proizvodnje uglja. U tom smislu razvijen je politički rad sa rudarima. Oko 850 rudara kopalo je godišnje oko 100.000 tona uglja. Vršeći razne sabotaže, proizvodnja uglja već je krajem maja opala za jednu trećinu, a nekada se ni polovina redovne proizvodnje nije davala. Neposredno pred ustanak na posao je dolazilo svega trećina radnika, da bi na dan ustanka u treću smenu došlo 40 do 50 rudara i to više onih koji su stanovali u radničkom naselju, pa su bili pod kontrolom ustaša.

Treći i jedan od najznačajnijih zadataka bio je da se ne dozvoli izazivanje mržnje među Srbima, Muslimanima i Hrvatima, čemu su mnoge stvari pogodovala nastankom okupacije.

Ocupator je nastojao da izazove mržnju i bratoubilački rat među Muslimanima, Hrvatima i Srbima. To je činio i preko ustaša u čije su redove dolazili pojedinci koji su sami po sebi predstavljali otpadnike i najgori šljam

7) Sekretarijat za privredu opštine Bosanski Novi o stanju zaposlenih pre rata.

8) Članovi KPJ bili su: Mikan Surlan, Lazo Desnica, Gojko Surlan, Đuda Tramošljanin i Relja Lukić.

muslimanske i hrvatske nacionalnosti. Počela su ucjenjivanja i pretnje Srbima i Jevrejima. Pretilo se Srbima da će biti iseljeni. Srbi su slati na prisilan rad. Mržnju koju su među Muslimanima, Hrvatima i Srbima izazivali bivši jugoslovenski režimi, ustaše su iskoristile za svoje priljave ciljeve. Javno huškanje Muslimana i Hrvata protiv Srba dovelo je do strahovitog uznemiravanja srpskog stanovništva. Mnoge porodice i čitavi zaseoci bežali su od kuća i noćivali u šumi. Tako su nastali manji ili veći zbjegovci. Tu se već začinje stražarenje, izviđanje i samozaštita. Postojala je opasnost da Srbi poistovete ustaše sa Muslimanima i Hrvatima.

Ceneći nastalo stanje i partijska organizacija u Rudniku je usmerila akciju na to da se ne razvija mržnja prema Muslimanima i Hrvatima od Srba. Takva akcija je za ona tri meseca od kapitulacije do ustanka dovela do toga da se kod srpskog naroda razvijalo jedno pozitivno razmišljanje da objekat napada u oružanoj borbi ne treba da bude neko muslimansko ili hrvatsko selo iz kojih je bilo ustaša, nego da objekat napada treba da bude Rudnik uglja, pilana u Dobrljinu, gipsara, nemačka vojska i sluge okupatora. Sprečavanje mržnje među Muslimanima, Srbima i Hrvatima, jedno je od najznačajnijih pitanja koje je obezbedilo uspešan tok ustanka i kasnije vođenje NOR-a na Kozari. U tome je velika zasluga onih 1500 radnika koliko ih je bilo na potkozarskom delu bosanskonovskog sreza, a među njima i lješljanskih rudara. I tu je došla do izražaja ona revolucionarna, klasna i politička svest radnika, koja se stvarala dugo godina pre rata.

Četvrti zadatak je bio prikupljanje oružja, municije, eksploziva i rad na svim organizacionim i tehničkim pripremama ustanka.

U rudniku se tršilo dosta eksploziva pa je sa pojedinim rudarima dogovoreno da počnu iznositi po nešto eksploziva i kapisli. Među prvima su to radili: Lazo Desnica, Gojko Šurlan, oba članovi KPJ, Mirko Graonić, kandidat za člana KPJ, Mladen Graonić, Šurlan Ilija i drugi. Tako se do početka ustanka sakupilo oko 100 kg eksploziva i odgovarajuća količina kapisli za paljenje. To se čuvalo na više određenih mesta. Do ustanka je bilo 9 karabina i više pištolja. Time je raspolagala partijska organizacija.

U toku priprema o kojima je reč novi kvalitet je unelo Oblasno partijsko savetovanje koje je početkom juna 1941. godine održano na šehitlucima kod Banja Luke. Iz Mesnog komiteta KPJ u Bosanskom Novom, sa kojim smo mi imali dobru vezu i posle okupacije, sasošteno je da sekretar partijske organizacije Rudnika Lješljani ide na to savetovanje. To je za lješljanske komuniste bilo veliko priznanje, ali i velika odgovornost. Dogovorili smo se o tome šta treba kazati u izveštaju. Već smo se bili naučili da u kontaktima sa nekim od viših partijskih rukovodilaca mora da se kaže tačno šta se uradilo, a šta nije i zašto nije. Na tome savetovanju iz Bosanskog Novog su bili Mićo Šurlan, iz Blagaja, Dragoljub Skondrić, sekretar partijske ćelije iz Lješljana, Relja Lukić, sekretar partijske ćelije. Na Savetovanju, kojim je rukovodio drug Đuro Pucar, postavljeni su zadaci: komunisti i partijske organizacije moraju da rade na pripremi ustanka, odnosno oružane borbe. Drug Pucar je tražio da se tačno kaže koliko je ko prikupio oružja i koliko ima ljudi koji su spremni da počnu na zadatak kada im se kaže. Isto je tako bio precizan i u svim drugim pitanjima. Jedan od zaključaka je bio da se brže radi na organizacionom jaćanju partijskih organizacija i da se brže primaju novi ljudi u Partiju. Posle toga Savetovanja su razrađeni zadaci i plan ko šta treba da radi.

Već krajem maja a posebno u junu se videlo da se aktivnost na pripremi oružane borbe sve više širi, da u toj aktivnosti na konkretnim zadacima učestvuju ne samo komunisti i kandidati za članove KPJ nego i veliki broj rudara. Na liniji davanja otpora okupatoru našli su se i mnogi seljaci a naročito omladina. Sprovodeći liniju KPJ, partijska organizacija u dogovoru sa Mesnim komitetom KPJ imenovala je vojne poverenike koji su pred

komitetima KPJ i Vojnim komitetom bili odgovorni za pripremu oružane borbe u pojedinim selima. Za selo Devetake vojni poverenik je bio Gojko Šurlan, za Veliku i Mašu Zuljeviću Simo Ivanović, za Svodnu Lazo Desnica, za Blagaj Dragoljub Škondrić, za Petkovac Ljuban Kantar, za Ahmetovce Lazo Lazić i za Lješljane Relja Lukić. Sve su to bili rudari a među njima je bilo pet članova KPJ.⁹⁾

Sve ovo proširivanje aktivnosti je nametnulo potrebu održavanja jednoga šireg skupa na kome bi se, s jedne strane, povezale ove aktivnosti, a s druge, dobila šira podrška radnika i seljaka za još masovnije akcije na pripremi oružane borbe. Naime, osećala se potreba da partijska organizacija u Rudniku i u uslovima okupacije mora izaći iz uskoga kruga aktivnosti i samo pojedinačnog delovanja sa ljudima na širi teren. To je bila i linija KPJ jer su političke pripreme za oružani ustanak protiv okupatora vršene kroz napore da se stvara široki oslobodilački front narodnih masa, kao svenarodna politička organizacija ustanka.

Zato je početkom juna sazvan jedan širi sastanak radnika i seljaka koji je održan u Šurlanskom gaju, nedaleko od devetačke škole. Na pripremi toga sastanka radili su svi članovi i kandidati partije. Svaki je na sastanku morao da dovede što više može ljudi. Na sastanak je došlo oko 60 radnika i seljaka. Na njemu je objašnjena politička situacija. Čitano je nekoliko letaka i proglasa CK KPJ. Rečeno je šta KPJ i komunisti rade na pripremi oružane borbe, govoreno je o bratstvu i jedinstvu, da se ljudi ne javljaju na kuluk i si. Organizacija sastanka, disciplina, interesovanje za događaje i drugo je bilo na visini. Skup je dao podršku svim akcijama koje se vode na liniji davanja otpora okupatoru. Sastanak je pokazao da komunisti i svi drugi aktivisti, koji rade na pripremi oružane borbe, moraju još šire i smelije ići na razgovore sa ljudima, objašnjavajući im događaje i tražiti njihovu podršku i učešće u borbi protiv okupatora. To je pružalo mogućnost da se šire objašnjava ko stoji na čelu organizovanja oružane borbe. Naime, u aktivnosti članova KPJ, kandidata i drugih aktivista počelo se osećati da se narodu ne može govoriti samo uopšteno o KPJ koja organizuje oružanu borbu. Počelo se primećivati da neki seljaci i stariji ljudi pitaju ko stoji na čelu te oružane borbe, ima li tu ljudi koji su služili vojsku, ima li tu uglednih seljaka koji imaju uticaj na ostale i si. Sve je upućivalo na to da članovi KPJ i kandidati, koji su većinom bili mladi ljudi, u akciju moraju ići što šire obuhvatajući sve slojeve društva. Radeći tako, članovi KPJ su izlazili iz ilegalnosti i svojom aktivnošću brzo sticali poverenje i ugled u narodu.

Što se tiče bosanskonovskog bivšeg sreza, već iz samog toka priprema ustanka, koji je vršila KPJ, iz rasporeda kadrova itd, proizilazi da se Oblasni komitet KPJ odmah u početku orijentisao na one sredine i radničke centre (Lješljani, Dobrljin, Blagaj) gde je znao da ima veću podršku za ustanak i borbu protiv okupatora i njegovih slugu. To znači da je KPJ već u početku imala orijentaciju na to «da radnička klasa kao osnovni sloj društva» ima odlučujuću ulogu u narodnooslobodilačkom ustanku i dalje u ratu i revoluciji.

Na sastanku, koji je održan 27. jula u Bosanskom Novom ocenjeno je kako teku pripreme za početak oružane borbe na području bosanskonovskog sreza. Na tom sastanku je drug šoša obavestio prisutne o zaključcima partijskog savetovanja u Orlovcima. Suština tih zaključaka bila je: odmah formirati odrede koji će početi sa diverzijama i oružanom borbom. Jasan stav KPJ o karakteru vojne organizacije sa kojom se treba boriti protiv okupatora imao je krupan značaj, kako za sam ustanak, tako i za dalji tok NOR-a. Naime, drug šoša je jasno naglasio da će ovi odredi ući u sastav jedne

9) Krajiške brigade, Izdanje Ljudska pravica u Ljubljani, 1954. godine, strana 51, 52. 1 53.

jedinstvene čete ili odreda za celu Kozaru. Tu se, dakle, na samom početku vidi da je KPJ imala jasan stav da buduća vojna organizacija za celo kozarsko područje mora biti jedinstvena. Takav stav je pred komuniste i borce postvio dva zadatka. Prvi, ne može biti nikakvog ponašanja i politike, koja bi se svodila na parolu »Mi treba da branimo samo svoje selo, svoj kraj« i si. Drugi, borci od kojih se formiraju odredi, moraju biti svesni i spremni da se bore protiv okupatora i domaćih slugu na svakom terenu, gde god se to naredi. Takav stav je naišao na podršku radnika. Oni su to svojim ponašanjem, naročito u kritičnim momentima, stalno potvrđivali.

Iz izvještaja sekretara partijske organizacije rudnika Lješljani, gipsare u Blagaju i ostalih prisutnih, zaključeno je da se na području Lješljana odmah može da formira odred od 15–20 boraca ili više manjih grupa, da borci mogu biti naoružani, da postoji jedna količina eksploziva sa kojom se mogu otpočeti diverzije i sabotaze. Zato je zaključeno da drug šoša pođe na područje Lješljana i rukovodi akcijom, a da se drug Milorad Mijatović, rezervni oficir bivše jugoslovenske vojske, postavi za komandira odreda koji će se formirati. Iako je na ovom sastanku bilo reči o proglasima CK KPJ od 22. juna i 4. jula 1941. godine, u kojima se u vezi sa napadom na SSSR narodí Jugoslavije pozivaju na oružanu borbu protiv okupatora i na sveopšti narodni ustanak, vreme početka nije bilo određeno.

šoša Mažar i Mićo Šurlan su iz Bosanskog Novog izašli 29. jula. Već istog dana i sutradan su održani sastanci sa komunistima i vojnim poverenicima zaduženim za pojedina sela. Oni, koji nisu bili na sastanku 27. jula, upoznati su sa zaključcima, koji su se odnosili na to da se odmah formiraju odredi za vršenje diverzija i otpočinjanje oružane borbe. Dušan Misirača je dobio zadatak da to sprovede na području Dobrljina. Treba napomenuti da je od izuzetnog značaja to što su komunisti brzo radili na sprovođenju zaključaka i stavova koje je zauzimala KPJ i njena rukovodstva u pogledu priprema ustanka i oružane borbe. Savjetovanje u Orlovcima je bilo 25. jula. šoša je zaključke sa tog Savjetovanja preneo komunistima u Bosanskom Novom već 27. jula. Brzim izlaženjem šoše Mažara i Miće Šurlana na područje Lješljana stvoreno je rukovodstvo, odnosno komanda, koja je odmah u početku prihvaćena od komunisti i vojnih poverenika. Iako je u zaključcima od 27. jula bilo dato težište na stvaranje odreda za diverziju na području Lješljana, istovremeno rukovodstvo je usmerilo aktivnost da se to takođe učini i na području Dobrljina i na području kojim je rukovodio Žarko Zgonjanin, tj. Dragotinja, Grabašnice i Ahmetovci. Dakle, u tri središta je od 27. jula bio intenzivan rad na tome da se formiraju odredi za diverziju i oružani napad. U iste te dane, a naročito 29. i 30. jula dolazi do masovnog okupljanja radnika i seljaka na sva tri pomenuta područja, kao i kod Kostajnice. To još više požuruje formiranje odreda i od toga se ne odstupa. To se vidi i iz sećanja Žarka Zgonjanina i Dušana Misirače. Tako Žarko (knjiga I, »Kozara«, strana 349.), kaže da je dvadeset devetoga ili tridesetog jula došao kod šoše Mažara na terenu negde iznad sela Svodne. On mu iznosi da se narod okupio kod marinske crkve u Dragotinji i drugde, da narod hoće u borbu i ne znamo šta da rade. šoša ga vraća nazad da nastavi i požuri sa formiranjem odreda, šoša taj isti zadatak daje i Dušanu Misirači,¹⁰⁾ jer se i tamo narod počeo okupljati po visovima iznad Dobrljina. Ista je situacija i u Lješljanima. Žuri se sa formiranjem Lješljanskog odreda uz učešće i samog šoše. Dakle, 29, 30. i 31. jula situacija se naglo menjala na terenu. Pa, i uz prisustvo svih tih novih elemenata, ne odstupa se od odluke da se formiraju odredi. To dokazuje da su komunisti bili odlučni da sprovedu stavove KPJ. Iako je ustanak pretekao formiranje odreda, ta linija je potpuno sprovedena, jer je već 1. i 2. avgusta to ostvareno. Ali, iako nije došlo do

10) VII – 4-5/6 – 1996.

potpunog formiranja pomenutih odreda, do početka opšteg ustanka, to što je učinjeno imalo je velikog značaja u ustanku. Ljudi koji su bili predviđeni u odrede, bili su na čelu ustaničke mase i prvi borci koji su sutradan nastavili borbu u novoformiranim odredima.

Stoji činjenica da se na terenu situacija razvijala ne samo brže nego i dosta drugačije od onoga kako je cenjeno na sasatnku 27. jula. Komunisti su vršili pripreme da oružana borba počne tako što bi se formirali manji odredi i grupe, koji bi trebali da vrše diverzije, sabotaže i oružane napade na okupatorske snage i njegove sluge. Do opštenarodnog ustanka je trebalo doći na taj način što bi se širile akcije i povećavao broj boraca u diverzantskim odredima. Međutim, spremajući se za diverzije i manje oružane napade na neprijatelja, za svega tri dana, imali smo opštenarodni masovni ustanak na području potkozarskog dela bosanskonovskog sreza. Pri oceni ukupnih okolnosti koje su dovele do tog ustanka, stoji i činjenica da je vest o podignutom ustanku u Drvaru 27. jula imala uticaja na ustanak o kome govorim, kao što je imao uticaja i teror koji su vršile ustaše nad srpskim stanovništvom i zločini koje su počeli da čine Nemci. Međutim, moglo je biti i još više spoljnih faktora koji su uticali na ustanak i njegov početak, ali, do ustanka kakav smo mi imali i o kome je ovde reč, ne bi došlo da pre toga nisu izvršene pripreme od strane komunista, da radnici na to nisu bili spremni i svojom svešću opredeljeni za ustanak i borbu protiv okupatora.

Veći broj radnika i seljaka koji su se bili okupili na raznim mestima, znali su da se formiraju odredi za diverzije i oružane napade. Znali su jer su komunisti o tome razgovarali otvoreno. Na sastancima koje je držao šoša 29, 30. i 31. jula komunisti nisu bili sami, oni se nisu ni hteli odvajati više od ostalih, kada je bilo reči o borbi protiv okupatora. Tako je već na prvom sastanku bilo više nečlanova Partije, među kojima i Lazo Babić, koji se već prije toga bio odmetnuo u šumu sa karabinom. Komunisti su ga privukli sebi. Raspoloženje okupljene mase ukazivalo je da rad na formiranju odreda treba prilagoditi nastaloj situaciji, tj. spojiti sa dizanjem opštenarodnog ustanka i masovnim napadom na Rudnik.

Sposobnost komunista na čelu sa šošom, da se ne drže kruto zaključaka sa sastanka od 25. jula (Orlovci) i 27. jula (Bosanski Novi), već da se ravnaju prema nastaloj situaciji, bila je u tom momentu od velikog značaja, kako za sam početak ustanka, tako i za dalji razvoj događaja.

Dakle, spajanje aktivnosti na formiranju odreda sa opštenarodnim ustankom, je bio dokaz da su komunisti bili sposobni da stoje na čelu ustaničkih masa. Ali, i takav odnos radnika i seljaka prema ustanku je bio dokaz da komunisti imaju siguran oslonac na osnovu snaga ustanka.

To što je došlo do masovnog opštenarodnog ustanka i napada na Kostajnicu, Dobrljin, Lješljane, Svodnu i druga mesta, bilo je jako značajno. Prije nego se očekivalo, stvoreni su bolji materijalni, kadrovski, politički i drugi uslovi za formiranje odreda i uopšte za dalje vođenje borbe protiv okupatora i svih domaćih izdajnika. Iako je za početak akcije bila prikupljena jedna količina oružja, municije i eksploziva i pripremljen jedan broj ljudi za diverzantske odrede, to je sve bilo nesrazmerno malo da bi se moglo postići onaj rezultat u borbi protiv okupatora koji je postignut opštenarodnim ustankom i prvim napadom na pomenuta mesta. Zarobljeno oružje u prvom napadu na Lješljane, Dobrljin, Kostajnicu i još neke objekte, kao i ono što je drugoga dana zarobljeno, kada su se ustaše povlačile iz Lješljana, kao i veća količina eksploziva koja je iznešena iz Rudnika, poslužila je za naoružanje prvih odreda. S druge strane, neprijatelj je prvoga dana sukoba sa ustanicima osetio nesrazmerno veću snagu protivnika — partizana nego da je bio suočen samo sa diverzijom. Umesto diverzije Rudnik je u prvom napadu bio uništen, čime je okupatoru nanesen težak udarac. Rukovodstvu ustanka su stvoreni kvalitetno bolji uslovi da borbu protiv oku-

patora i njegovih slugu organizuje i vodi na širokoj osnovi. Stvoreni su uslovi da se za svega nekoliko dana posle ustanka formiraju daleko veći odredi nego što bi to bilo moguće bez masovnog ustanka. Tako je već dva dana kasnije šoša na Brezicima formirao odred u kome je bilo oko 60 boraca. Isto je to učinjeno i na području Dobrljina i Kuljana.

Učešće rudara rudnika Lješljani u ustanku 1941. godine i narodnooslobodilačkom ratu na Kozari

Svoje opredeljenje za oružanu borbu rudari su potvrdili svojim učešćem u ustanku u NOR-u. U prvom napadu na Rudnik u Lješljanima 31. jula poginulo je 8 rudara.¹¹

Na partijskom savetovanju održanom 15. avgusta u Knežici, na kome je izvršena analiza ustanka, konstatovano je da je Lješljanski odred (misli se na ustanike) u prvom napadu uspio da potpuno onesposobi Rudnik za proizvodnju.¹²

Već je rečeno da je u Rudniku radilo oko 850 rudara. Od tog broja bilo je oko 100 rudara i službenika, koji su bili iz drugih krajeva Jugoslavije. Vredelo bi analizirati šta se desilo sa ovih 100 rudara i zašto se od njih gotovo ni jedan nije našao u partizanima na Kozari. Ovdje iznosim samo neke činjenice. Posle prvoga napada na Lješljane i povlačenja ustanika, okupator je doveo svoje snage i sve do polovine januara 1942. godine u Lješljanima imao svoj garnizon. U to vreme su bili i pokušaji da se obnovi proizvodnja uglja. Za to vreme su mnogi rudari »kolonisti« sa svojim porodicama odselili iz Lješljana. Okupator im je u tome pomogao da se ne bi našli u redovima partizana na Kozari.

Iako još nema potpuno sređenih podataka o učešću rudara u NOR-u na Kozari, prema do sada prikupljenim podacima od SUBNOR-a Bosanski Novi i iz drugih izvora, stanje je ovako: od oko 750 rudara, koliko ih je radilo u Rudniku iz okolnih sela, u NOR-u je učestvovalo 450. Kao žrtve fašističkog terora poginula su 182 rudara. Od ostalih 128 jedan broj je bio u narodnooslobodilačkim odborima, a drugi su se našli u zarobljeništvu. Stariji po godinama nisu bili u stanju da u partizanskim jedinicama izdrže napore, koje je tražio partizanski način ratovanja.

Iz pojedinih sela rudari su masovno bili u NOR-u. Tako je od 20 rudara, koliko ih je radilo u Rudniku iz s. Kuljani 19 bilo u NOR-u, iz Gornjeg Vodičeva od 67 rudara u NOR-u su bila 44, iz Male Žuljevice od 42 u NOR-u su bila 32 rudara, iz Velike Žuljevice od 149, u NOB-u su bila 102, od kojih je 60 poginulo.

Od 450 rudara koji su bili u NOR-u, oko 250 ih je stupilo u NOR 1941. godine. U NOR-u je poginulo oko 190, a od toga više od 100 koji su u borbu stupili 1941. godine.

Činjenica da ima 110 nosilaca »Partizanske spomenice 1941.«, tri narodna heroja, sedam generala, 10 pukovnika i oko 60 oficira drugih činova, govori o kvalitetu kadra koji se stvarao od rudarskih radnika i o značajnim funkcijama koje su vršili.

Ove i mnoge druge činjenice potvrđuju da su rudari u ustanak, a zatim u NOR pošli svesno i odlučni da se pod rukovodstvom KPJ bore organizovano i do kraja ne žaleći ni svoje živote. Pored iznetih podataka mnogi primeri potvrđuju da su i rudari svojim ponašanjem, svojom svešću, hrabrošću, itd., zajedno sa ostalim radnicima, od početka davali značajan doprinos, a nekada imali presudnu ulogu u borbi protiv stihije, a za širenje NOB-a,

11) Poginuli su: Milan Surlan, Dušan Zgonjanin, Đuro Graonić, Mladen Đenadija, Lazo Obradovčić, Ljuban Desnica, Mirko Novaković i Radoslav Pavić.

12) Sećanje učesnika Partijskog savetovanja 15. avgusta 1941; VII -4/11/1007.

za jačanje reda i discipline u jedinicama, za razvoj bratstva i jedinstva itd. Sa ostalim radnicima rudari su bili kadrovska baza iz kojih su KPJ i vojne komande uzimale kadrove, ne samo za potrebe II KNOPO nego i šire.

Kada se ima u vidu broj partizanskih jedinica koje su formirane na Kozari do oktobra i kasnije na teritoriji I bataljona, onda se dolazi do zaključka da su radnici Rudnika Lješljani, pilane u Dobrljinu i gipsare u Blagaju, sa drugim radnicima sa tog područja, bili dosta brojni i predstavljali jezgro u ustanku, u prvim odredima koji su formirani posle ustanka, kao i prvim partizanskim četama.¹³ Međutim, u tadašnjih šest četa: 1. prijedorska, 2. dubička, 3. novsko-lješljanska, 4. kostajnička, 5. gradiško-omarska i 6. moštanička, broj radnika u pojedinim četama nije bio u to vreme ravnomenan. To je zavisilo odakle je koja četa formirana. O broju radnika u nekim četama, a naročito u Prvom bataljonu, biće još reći.

Zato su radnici bili značajni faktor koji je pozitivno uticao, prvo na ustanak i njegov tok, a onda na idejno-političku svest boraca i naroda, bratstvo i jedinstvo itd.

To se može potkrepiti raznim primerima i konstatacijama.

Narodnooslobodilački ustanak na potkozarskom delu bosanskonovskog sreza od samo početka i dalje nikada nije bio »neizdiferencirana ustanička masa«. Ustanička masa nije bila takva da bi deo te mase bio neopredeljen za borbu protiv okupatora ili da je deo te mase bio podložan za suradnju sa okupatorom. Nije bilo grupa u redovima ustanika, koje bi se izdvojile ispod partizanske zastave, prelazile u četnike i si. (ovde isključujemo pojedinačne pojave). To je zato, jer je KPJ imala do kraja jasan stav za borbu protiv okupatora i njegovih slugu, što su ti stavovi prihvaćeni od radnika i seljaka i u praksi sprovedeni. KPJ je obezbedila jedinstvo ustaničke mase u borbi protiv okupatora, otvarajući joj perspektivu za bolji život.

To je moglo biti i zbog toga što je na ovom području radilo i živelo 1500 radnika, koji su vršili pozitivan uticaj, kako u svojoj sopstvenoj sredini, tako i na ponašanje seljaka. Treba istaći da je u selima travničke, dobrljinske, kostajničke i svodjanske opštine bilo oko 1300 radničkih porodica, koje su se ponašale onako kako su se ponašali i radnici prema ustanku i NOB-u. Tako je već od ranije u štrajkovima koje su vodili radnici, kroz opoziciono držanje radnika i seljaka prema bivšim režimima (od 1924. godine na svim izborima do rata pobjeđivala opozicija u srezu Bosanski Novi. Jedinstvu ustanika doprineo je i težak položaj seljaka koji je tražio izlaz iz krize, pa je radom KPJ jačao savez radnika i seljaka, koji je još više došao do izražaja u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Prije opšteg ustanka, jedna diverzantska grupa na čelu sa Gojkom šurlanom šest-sedam dana prije opšteg napada na Lješljane, minirala je jedan šaht koji je bio vazдушna spojnica sa takozvanim »Jozefovim štolnom«. To je bila prva diverzija na pokozarskom području bosanskonovskog sreza.

U toku napada na Rudnik više rudara je pokazalo veliku hrabrost i inicijativu da bi se Rudnik onesposobio za proizvodnju i da bi se likvidirala posada. Tako su Mladen Graonić i Dragan Novaković, u situaciji kada se nije mogao zauzeti radnički dom, jer su iz njega ustaše otvorale jaku vatru, uzeli sanduk municije od dvadeset kg, privukli se pod prozor i upaljen eksploziv ubacili u zgradu, koja je uništena zajedna sa posadom. Mladen Graonić će sutradan biti među prvim borcima odreda koji su šoša i Milorad Mičatović formirali na Brezicama. Kao jedan od prvih kurira odreda probija se više puta kroz neprijateljske redove da bi izvršio zadatak. U napadu na Kozarac nalazio se u grupi bombaša, koja ubacuje bombe u kasarnu. Ističe se u napadu na Mrakovicu, gde je sa još nekim borcima pohvaljen od Štaba

13) U Izveštaju štaba 2. krajiškog odreda od novembra 1941. Glavnom štabu NOP-a za BiH o brojnom stanju i naoružanju kaže se: Socijalni sastav partizana je 60% seljaka, 30% radnika i 10% intelektualaca i nameštenika.

i ostaje na mostu da štiti minare. I tako, iz akcije u akciju, da bi u napadu na Bihać, kao zamjenik komandira čete, jurišajući preko unskog mosta, hrabro poginuo.

Najveća grupa ustanika je na Rudnik jurišala iz pravca Devetaka i Prusaca. Tu grupu su vodili šoša Mažar, Milorad Mijatović i Mićo šurlan. U njoj su bili gotovo sami rudari iz sela Devetaka, Prusaca, Svodne, Grabašnice i dr. sela. Sa tom grupom još je dana probijao se u naselje i u toku noći vršio rušenje postrojenja. I dok Gojko, sutradan posle napada, stoji u stroju prvog odreda čiji je komandir Milorad Mijatović, njemu su ustaše ubile ženu i dva sina. Ali, Gojko nastavlja borbu sa svojim drugovima.

U toj grupi je bio i Mirko Mačak. On je jedan od onih rudara bez kojih ni napad na oklopni voz nije prošao. Bio je u desetini dobrovoljaca koju je odabrao Ratko Marušić za napad na oklopni voz. Sa grupom boraca uskočio je u voz. Grupa je uspela da do dolaska voza u Prijedor razoruža i pobije posadu, izbaci oružje napolje i iskoči iz voza.

On je 18/19. decembra 1941. jurišao na neprijateljsku posadu u školi na Ometaljci, borio se u Udarnom bataljonu protiv četnika i tako hrabro poginuo. U stroju prvog lješljanskog odreda bili su i Suzić Milovan, Risto Stupar, Đuro Milošević, Mirko Graonić i dr.

Istovremeno je sa druge strane, od sela Žuljevice i Rakovca, Rudnik napala grupa koju su vodili Simo Ivanović i Relja Lukić. U ovoj grupi je zajedno sa seljacima bilo oko 80 rudara. Među njima su bili i Graonić Đuro, Dušan Zgonjanin i Radoslav Pavić, koji su te iste noći poginuli. Tu su bili i rudari Latinović Đuro, Pavković Petar, Mirko Bogojević, Graonić Nikola, Vaso Jovanić, Ranko Jelača i drugi. Svi oni i mnogi drugi sutradan nisu napustili položaje, nego su produžili borbu.

Među njima su se mnogi istakli ne samo kao partizanski borci nego i kao komandiri, komandanti i politički komesari. Jedan od njih je bio i Simo Ivanović. Posle formiranja partijske organizacije u Rudniku Simo je jedan od prvih kandidata za člana KPJ. Isticao se i zalagao da uspiju štrajkovi i druge akcije, koje je vodila sindikalna podružnica. Posle okupacije prvi je sabotirao otpremanje uglja i rad separacije u Dobrljinu. Bio je jedan od nosilaca stabilnosti ustanka i prvih jedinica. Kao jedan od prvih kurira probija se do Grmeča i operativnog štaba za Bosansku krajinu. Bio je komandir zaštitnog voda Štaba II KNOP, voda iz kog je štab odreda slao grupe boraca i komandni kadar kada je trebalo formirati nove čete. Simo je bio član prvog Vojnog suda, Štaba II KNOP odreda. Na priredbama u oslobođenim Podgrađcima i drugim mestima glumio je u skeču gde ismejavaju četnike. A kada Štab Odreda formira Proletersku četu za borbu protiv četnika, Simu Ivanovića postavlja za njenog komandira. Tako Simo sa Proleterskom četom polovinom februara 1942. godine čisti teren od četnika pravcem Piskavica, Han Kola, Bočac na Vrbasu, Skender Vakuf, da bi tim putem iz Kozare krenulo oko dvadeset delegata na partijsko Savetovanje, koje će se držati u Skender Vakufu 21. i 22. februara 1942. godine. U teškim borbama protiv četnika u centralnoj Bosni, Simo zajedno sa Mladenom Stojanovićem, svojim komandantom Odreda, hrabro gine u selu Lipovcu.

Dok je vršen napad na Lješljane, rudar Lazo Desnica član KPJ pre ustanka, vojni poverenik za selo Svodna, je sa jednom grupom ustanika iz sela Svodne, Grabašnice i Marina izvršio napad na žandarmerijsku stanicu u Svodni. Lazo je na istom tom mestu kao borac 1. čete, 8. oktobra 1941. godine poginuo prilikom napada na istu tu žandarmerijsku stanicu. O njegovoj pogibiji je Štab II KNOPO izdao saopštenje¹⁴ u kome se, pored ostalog, kaže da je u napadu na žandarmerijsku stanicu u Svodni, u borbi (u kojoj

14) Vojnoistorijski Institut k – 163-6/16.

je zarobljen prvi mitraljez na Kozari — podvukao R. L.) hrabro poginuo drug Lazo Desnica. »To je borac koji je nastavio borbu od pre rata u kojoj se borio protiv kapitalizma, a za prava radnika. Kao takav je pre rata postao član KPJ, bio radnički poverenik u sindikatu URS, proganjan zbog učestvovanja u štrajkovima itd. Poginuo je kao" jedan od najhrabrijih partizanskih boraca.«

Dan prije napada na Lješljane, 30. jula, sa radnicima dobrljinske pila-ne i seljacima, velika grupa rudara napadala je Dobrljin. Među njima su bila i tri brata Stanici. Sva tri su se u NOR-u istakli ne samo na Kozari nego i šire u drugim jedinicama. Dragan je narodni heroj i ratni komandant II krajiške brigade. Mlado, koji je prvi sa bombom označio napad na Dobrljin, bio je među prvim borcima Dobrljinsko-kuljanskog odreda. On je sa šošom, krajem avgusta, u sastavu novoformirane jedinice, sastavljene od do-brljinskih radnika, lješljanskih rudara, radnika gipsare u Blagaju i seljaka, krenuo na Kozaru. Ta jedinica je ušla u sasatv jedinstvenog Kozarskog od-reda, koji će formirati na osnovu zaključaka 15. avgusta u Knežici. Mlado se u niz akcija istakao svojom hrabrošću, a naročito u napadu na Mrakovi-cu, gde je hvatao upaljene šištače bombe bačene na partizane i vraćao ih u neprijateljske rovove. Kao takav je izrastao u hrabrog komandira i ko-mandanta u NOV.

U grupi koja je napadala Dobrljin bio je i rudar Veljko Stojaković, koji je sutrađan, posle napada na Dobrljin, sa Dušanom Misiračom formirao Do-brljinsko-kuljanski odred u kome je bio zamjenik komandanta. Veljko je kasnije bio komandir voda, komandir čete i dalje sve do komandanta briga-de u ratu.

Samo brojnim inicijativama je mogao u toku noći da bude uništen Rud-nik. Dok su rudari, sa kojima je bio i Dragoljub Škondrić, obijali magazin sa eksplozivom, na drugom mestu je grupa, u kojoj je bio i Mlado Obradović, palila magazin sa raznom opremom, u kome je izgoreo i benzin. U isto vre-me su rudari sekli piramide od žičare, koja je prevozila ugalj iz Devetaka u Lješljane. Oni su pokidali i telefonske stubove.

Dragoljub Škondrić je bio sa ostalim u grupi, koja je iznosila eksploziv. On je sa šošom u prvom partizanskom odredu krenuo za Kozaru. Borac je Proleterske čete, koja vodi borbu sa četnicima u centralnoj Bosni, a za-tim je u Proleterskom bataljonu. A kada su se u Čelincu sastali komunisti Proleterskog bataljona da ocene stanje i kada je Đuro Pucar zatražio jednog dobrovoljca, koji će da pronade Vrhovni štab NOV i POJ, koji se nalazio negde oko Foče i Glavni štab BiH koji se nalazio na Romaniji, Dragoljub Škondrić se javlja da bude taj kurir. On, sa izveštajem za Vrhovni štab NOV i POJ, kreće od Čelince preko Ljeskovih voda i kroz centralnu Bosnu do Doboja. Prelazi reku Bosnu, probija se kroz četničke položaje, prolazi izme-đu ustaša i domobrana i preko Ozrena i Zvezde stiže na Romaniju do Glav-nog štaba za BiH, a zatim do Foče u Vrhovni štab. On tako posle 20 dana, krećući se pod najtežim uslovima gdje je trebalo pokazati izuzetnu hrabrost, sposobnost i snalaženje, predaje lično drugu Titu izveštaj Đure Pucara, da bi mu nešto kasnije i usmeno izložio događaje o kojima Pucar piše i o ono-me što je usput video. Dragoljub se vraća isto tako pod teškim uslovima u Bosansku krajinu.. On je potom komandir Prateće čete Operativnog šta-ba za Bosansku krajinu, komesar omladinske brigade, komandant Pratećeg bataljona, a kasnije komandant brigade u Srbiji.

Iz rudnika je iznešena veća količina eksploziva, štapina i kapisli. To je omogućilo da se kasnije izvrši veliki broj rušenja objekata koji su služili neprijatelju.

U iznošenju eksploziva učestvovao je i Aleksandar - Sando Jelisavac iz Petkovca. Sando se kao prvoborac istakao u velikom broju bitaka. Tako je prilikom napada na Draksenić kod Dubice ne mogavši drugačije da dođe

Određa. U napadu na Volinjski most savlađuje posadu sa ostalim drugovima i ostaje na mostu da štiti minare. I tako, iz akcije u akciju, da bi u napadu na Bihać, kao zamjenik komandira čete, jurišajući preko unskog mosta, hrabro poginuo.

Najveća grupa ustanika je na Rudnik jurišala iz pravca Devetaka i Prusaca. Tu grupu su vodili šoša Mažar, Milorad Mijatović i Mićo Surlan. U njoj su bili gotovo sami rudari iz sela Devetaka, Prusaca, Svodne, Grabašnice i dr. sela. Sa tom grupom još za dana probijao se u naselje i u toku noći vršio rušenje postrojenja. I dok Gojko, sutradan posle napada, stoji u stroju prvog odreda čiji je komandir Milorad Mijatović, njemu su ustaše ubile ženu i dva sina. Ali, Gojko nastavlja borbu sa svojim drugovima.

U toj grupi je bio i Mirko Mačak. On je jedan od onih rudara bez kojih ni napad na oklopni voz nije prošao. Bio je u desetini dobrovoljaca koju je odabrao Ratko Marušić za napad na oklopni voz. Sa grupom boraca uskočio je u voz. Grupa je uspela da do dolaska voza u Prijedor razoruža i pobije posadu, izbací oružje napolje i iskoči iz voza.

On je 18/19. decembra 1941. jurišao na neprijateljsku posadu u školi na Ometaljci, borio se u Udarnom bataljonu protiv četnika i tako hrabro poginuo. U stroju prvog lješljanskog odreda bili su i Suzić Milovan, Risto Stupar, Đuro Milošević, Mirko Graonić i dr.

Istovremeno je sa druge strane, od sela Žuljevice i Rakovca, Rudnik napala grupa koju su vodili Simo Ivanović i Relja Lukić. U ovoj grupi je zajedno sa seljacima bilo oko 80 rudara. Među njima su bili i Graonić Đuro, Dušan Zgonjanin i Radoslav Pavić, koji su te iste noći poginuli. Tu su bili i rudari Latinović Đuro, Pavković Petar, Mirko Bogojević, Graonić Nikola, Vaso Jovanić, Ranko Jelača i drugi. Svi oni i mnogi drugi sutradan nisu napustili položaje, nego su produžili borbu.

Među njima su se mnogi istakli ne samo kao partizanski borci nego i kao komandiri, komandanti i politički komesari. Jedan od njih je bio i Simo Ivanović. Posle formiranja partijske organizacije u Rudniku Simo je jedan od prvih kandidata za člana KPJ. Isticao se i zalagao da uspiju štrajkovi i druge akcije, koje je vodila sindikalna podružnica. Posle okupacije prvi je sabotirao otpremanje uglja i rad separacije u Dobrljinu. Bio je jedan od nosilaca stabilnosti ustanka i prvih jedinica. Kao jedan od prvih kurira probija se do Grmeča i operativnog štaba za Bosansku krajinu. Bio je komandir zaštitnog voda Štaba II KNOP, voda iz kog je štab odreda slao grupe boraca i komandni kadar kada je trebalo formirati nove čete. Simo je bio član prvog Vojnog suda, Štaba II KNOP odreda. Na priredbama u oslobođenim Podgrađcima i drugim mestima glumio je u skeču gde ismejava četnike. A kada Štab Odreda formira Proletersku četvu za borbu protiv četnika, Simu Ivanovića postavlja za njenog komandira. Tako Simo sa Proleterskom četom polovinom februara 1942. godine čisti teren od četnika pravcem Piskavica, Han Kola, Bočac na Vrbasu, Skender Vakuf, da bi tim putem iz Kozare krenulo oko dvadeset delegata na partijsko Savetovanje, koje će se držati u Skender Vakufu 21. i 22. februara 1942. godine. U teškim borbama protiv četnika u centralnoj Bosni, Simo zajedno sa Mladenom Stojanovićem, svojim komandantom Odreda, hrabro gine u selu Lipovcu.

Dok je vršen napad na Lješljane, rudar Lazo Desnica član KPJ pre ustanka, vojni poverenik za selo Svodna, je sa jednom grupom ustanika iz sela Svodne, Grabašnice i Marina izvršio napad na žandarmerijsku stanicu u Svodni. Lazo je na istom tom mestu kao borac 1. čete, 8. oktobra 1941. godine poginuo prilikom napada na istu tu žandarmerijsku stanicu. O njegovoj pogibiji je Štab II KNOPO izdao saopštenje¹⁴⁾ u kome se, pored ostalog, kaže da je u napadu na žandarmerijsku stanicu u Svodni, u borbi (u kojoj

14) Vojnoistorijski institut k – 163-6/16.

je zarobljen prvi mitraljez na Kozari — podvukao R. L.) hrabro poginuo drug Lazo Desnica. »To je borac koji je nastavio borbu od pre rata u kojoj se borio protiv kapitalizma, a za prava radnika. Kao takav je pre rata postao član KPJ, bio radnički poverenik u sindikatu URS, proganjan zbog učestvovanja u štrajkovima itd. Poginuo je kao jedan od najhrabrijih partizanskih boraca.«

Dan prije napada na Lješljane, 30. jula, sa radnicima dobrljinske pila-ne i seljacima, velika grupa rudara napadala je Dobrljin. Među njima su bila i tri brata Stanici. Sva tri su se u NOR-u istakli ne samo na Kozari nego i šire u drugim jedinicama. Dragan je narodni heroj i ratni komandant II krajiške brigade. Mlado, koji je prvi sa bombom označio napad na Dobrljin, bio je među prvim borcima Dobrljinsko-kuljanskog odreda. On je sa šošom, krajem avgusta, u sastavu novoformirane jedinice, sastavljene od do-brljinskih radnika, lješljanskih rudara, radnika gipsare u Blagaju i seljaka, krenuo na Kozaru. Ta jedinica je ušla u sasatv jedinstvenog Kozarskog od-reda, koji će formirati na osnovu zaključaka 15. avgusta u Knežici. Mlado se u niz akcija istakao svojom hrabrošću, a naročito u napadu na Mrakovi-cu, gde je hvatao upaljene šištaće bombe bačene na partizane i vraćao ih u neprijateljske rovove. Kao takav je izrastao u hrabrog komandira i ko-mandanta u NOV.

U grupi koja je napadala Dobrljin bio je i rudar Veljko Stojaković, koji je sutradan, posle napada na Dobrljin, sa Dušanom Misiračom formirao Do-brljinsko-kuljanski odred u kome je bio zamjenik komandanta. Veljko je kasnije bio komandir voda, komandir čete i dalje sve do komandanta briga-de u ratu.

Samo brojnim inicijativama je mogao u toku noći da bude uništen Rud-nik. Dok su rudari, sa kojima je bio i Dragoljub Škondrić, obijali magazin sa eksplozivom, na drugom mestu je grupa, u kojoj je bio i Mlado Obradović, palila magazin sa raznom opremom, u kome je izgoreo i benzin. U isto vre-me su rudari sekli piramide od žičare, koja je prevozila ugalj iz Devetaka u Lješljane. Oni su pokidali i telefonske stubove.

Dragoljub Škondrić je bio sa ostalim u grupi, koja je iznosila eksploziv. On je sa šošom u prvom partizanskom odredu krenuo za Kozaru. Borac je Proleterske čete, koja vodi borbu sa četnicima u centralnoj Bosni, a zatim je u Proleterskom bataljonu. A kada su se u čelincu sastali komunisti Proleterskog bataljona da ocene stanje i kada je Đuro Pucar zatražio jednog dobrovoljca, koji će da pronade Vrhovni štab NOV i POJ, koji se nalazio negde oko Foče i Glavni štab BiH koji se nalazio na Romaniji, Dragoljub Škondrić se javlja da bude taj kurir. On, sa izveštajem za Vrhovni štab NOV i POJ, kreće od čelinca preko Ljeskovih voda i kroz centralnu Bosnu do Doboja. Prelazi reku Bosnu, probija se kroz četničke položaje, prolazi izme-đu ustaša i domobrana i preko Ozrena i Zvezde stiže na Romaniju do Glav-nog štaba za BiH, a zatim do Foče u Vrhovni štab. On tako posle 20 dana, krećući se pod najtežim uslovima gdje je trebalo pokazati izuzetnu hrabrost, sposobnost i snalaženje, predaje lično drugu Titu izveštaj Đure Pucara, da bi mu nešto kasnije i usmeno izložio događaje o kojima Pucar piše i o onome što je usput video. Dragoljub se vraća isto tako pod teškim uslovima u Bosansku krajinu.. On je potom komandir Prateće čete Operativnog šta-ba za Bosansku krajinu, komesar omladinske brigade, komandant Pratećeg bataljona, a kasnije komandant brigade u Srbiji.

Iz rudnika je iznešena veća količina eksploziva, štapina i kapisli. To je omogućilo da se kasnije izvrši veliki broj rušenja objekata koji su služili neprijatelju.

U iznošenju eksploziva učestvovao je i Aleksandar - Sando Jelisavac iz Petkovca. Sando se kao prvoborac istakao u velikom broju bitaka. Tako je prilikom napada na Draksenić kod Dubice ne mogavši drugačije da dođe

do ustaša, upao u žandarmerijsku kasarnu, popeo se na tavan, hvatao ustaše i izvlačio ih napolje. U Udarnom protivčetničkom bataljonu u centralnoj Bosni ide iz juriša u juriš na četnike. U napadu na Prijedor, kao komandir voda, da bi oslobodio taoce i logoraše, u borbi prsa u prsa probada bajonetom njemačkog vojnika, a ovaj njega. Tako je slavno izgubio život.

Te noći kada je napadnut Rudnik, u trećoj smeni je radilo oko 40—50 rudara. Ustanici ih nisu mogli izvući i tako nije minirano to okno. Nekoliko njih je, osetivši za napad: Mirko Lukić, Duda Jovanović i Mladen Ivanović, uspjelo da se izvuče kroz pomoćni šaht, koji je služio za dovod vazduha. Svi ostali srpske nacionalnosti su postali taoci. Njih su sutradan ustaše dovele u Dobrljin. Primitivši to, Milan Zgonjanin je sa Đurđom Kolundžijom i još nekim, sačekao ih na putu ispod Koštarice. Tu su neke ustaše pobijene, a taoci oslobođeni. U toj akciji je zarobljeno oko 10 pušaka. To je prvi ratni plijen posle napada na Rudnik. Ova akcija ima isto tako veliki značaj, jer je usledila inicijativom rudara i odmah neposredno posle napada na Rudnik. To je neprijatelju pokazalo da se borba nastavlja i da on više neće imati mira.

Poznato je da je na području Kozare u borbenim dejstvima bilo dosta rušenja željezničkih mostova, pruga, cesta i drugih objekata koji su služili neprijatelju. To je naročito došlo do izražaja na teritoriju I bataljona. To je moglo biti, prvo, zbog toga jer se raspolagalo sa relativno dosta eksploziva i, drugo, što je još važnije, bilo je dosta rudara koji su bili sposobni mineri. To se od početka potvrdilo rušenjem jednog od prvih mostova posle napada na Lješljane i Dobrljin. Tako je 23. avgusta porušen strižanski most na željezničkoj pruzi Dobrljin — Bosanski Novi. Prvi mineri na rušenju ovoga i drugih objekata bili su: Milan i Ratko Stupar iz Prusaca i Ilija Garaća iz Svodne.¹⁵⁾

Korišteći tu prednost da se raspoláže sa eksplozivom i sposobnim minerima, Štab I bataljona je u nekim četama formirao minerske vodove. Tako je 4. četa, koja je dejstvovala prema Bosanskom Novom, gdje su se nalazile željeznička pruga i cesta, imala minerski vod. Komandir voda je bio upravo jedan od tih prvih minera, Milan Stupar. U tome vodu je bilo više radnika sa željezničke pruge iz sela Ravnica i Cerovice koji su bili vrlo korisni kada se rušila pruga. To su: Stojan Batar, Nikola Bjelajac, Milan Bjelajac, Pero I. Pašić, Milan C. Pašić, Milan Đenić, Ljuban Sindrak, Lazo S. Jakovljević, Branko Jakovljević, Đurađ M. Crnobrnja, Miloš Jakovljević, Milan Jakovljević, Stojan Bašić i Aleksa Graorac.

Više rudara je bilo angažovano na kopanju zemunica i raznih skloništa za smeštaj ranjenika, za smeštaj pojedinih porodica, za smeštaj hrane i si. Tako su Milan Ivanović, Mikan Skondrić, Mirko Ivanović i drugi, u grupi sa kojom je rukovodio Mirko Labus, kopali podzemne magazine u koje je smešteno po nekoliko vagona hrane. Više takvih magazina je bilo u Zuljevici. Takvi magazini su kopani i u Kozari i na drugim mestima.

Ima i drugih akcija u kojima su rudari doprineli da se neki zadatak, a naročito kada je u pitanju bilo miniranje, bolje izvrši. Tako su u napadu na Podgradce borci zapalili pilanu u kojoj je bio parni kotao, a nisu znali da treba iz njega ispustiti vodu. U blizini se našao Milan Domuzin iz Rudnika Lješljani, koji je pritrčao i ispustio vodu iz parnog kotla, da on ne bi eksplodirao, jer su borci bili u blizini.

Rudari su, kao i ostali radnici, bili među prvima, koji su uzdizani za komandni kadar. Tako su u I bataljonu, čiji je komandant bio Žarko Zgonjanin, rudar, još bili: komandir I čete Sava Kesar, komandir 3. čete Veljko Stojaković, politički komesar 5. čete Lazo Lazić, politički komesar 4. čete Relja Lukić.

15) Edicija »Kozara«, knjiga I, strana 763.

I u svim drugim jedinicama koje su formirane, kao što su: Proleterska četa, Proleterski i udarni bataljon i u svih pet kozarskih brigada bilo je više rudara boraca i starešina. U Proleterskoj četi, pored Sime Ivanovića, su bili: Miloš Deretić, Milan Đukanović, Mirko Mačak, Dragoljub škondrić i drugi. U proleterskom bataljonu su, pored pomenutih koji su ušli u sastav Proleterskog bataljona, bili i: Dragan Batos, Latinović Ratko, Serdar Mirko, Surlan Milenko, Vujanović Đuro i drugi.

Iz redova rudara izrastao je veliki broj visokih vojnih rukovodilaca. Više njih je još za vreme rata rukovodilo brigadama i divizijama kao: Mladen Marin, Sava Kesar, Dragutin Stanić, Branko Vuković, Veljko Stojaković, Milan Zgonjanin, Relja Lukić, Dragoljub Škondrić, Radomir Sević i još neki. Mnogi od rudara su bili u raznim krajevima Jugoslavije i komandovali jedinicama. Tako su bili: Branko Vuković, komandant 10. srpske brigade, Dragoljub Škondrić, komandant 11. srpske brigade, Sava Kesar, komandant 9. dalmatinske, 25. srpske brigade i komandant 47. srpske divizije, Mladen Marin, politički komesar 21. srpske divizije, Relja Lukić, politički komesar 6. istočnobosanske proleterske brigade, Mirko Zec, komandant 16. srpske brigade, Petar Borojević, komandant 17. istočnobosanske brigade, Dragutin Stanić, komandant 2. krajiške brigade, Božo Mlinarić, komandant konjičkog divizionu na Sremskom frontu, Milan Zgonjanin, zamenik komandanta 2. krajiške brigade, Ostoja Lukić, komandant ešalona teških ranjenika u IV ofanzivi.

Više rudara je poginulo kao komandanti i komesari, kao što su: Dragan Pilipović, zamenik komandanta bataljona, u 5. kozarskoj brigadi, Dušan Deretić, komandant mesta u Ljubiji, Vid Đukanović, kao politički komesar čete, Simo Ivanović, kao komandir Proleterske čete, Mirko Labus, kao intendant bataljona u 1. krajiškoj brigadi, Petar Kesar, kao politički komesar čete, kao i veliki broj komandira vodova i drugih, koji su vršili razne druge rukovodeće dužnosti u pozadini, u partijskoj organizaciji i slično.

U stvaranju partijske organizacije u četama i rudari su bili oni koji su među prvim primam u Partiju. U partizanskim četama se našao veći broj radnika iz Dobrljina, Lješljana, Blagaja i drugih, kao i istaknuti borci iz redova seljaka. To je omogućilo da se već krajem septembra u dotad formiranim četama osnuje partijska organizacija.¹⁶⁾ Među prvim rudarima koji su primljeni u KPJ bili su: Branko Vuković, Lazo Lazić, Sava Kesar i drugi. Da je u prvim partijskim organizacijama nekih četa bilo više radnika govori i ovaj primer: Prva četa na Mednjaku, koja je formirana od Lješljanskog i Dobrljinsko-kuljanskog odreda i u kojoj je bilo 80% radnika, imala je 11 članova Partije, a od toga sedam radnika, od kojih 5 rudara.

Ako je u ustanku za prvi mesec dana bilo kritičnih momenata, onda je jedan od njih ono vreme koje je nastupilo napuštanjem fornta, koji je držan iznad Dobrljina, Lješljana, pa preko Svodne prema Dragotinji. To je bilo u vreme sprovođenja zaključaka Partijskog savetovanja od 15. avgusta u Knežici. Prema tim zaključcima trebalo je napustiti frontove i formirati jedan odred za celo kozarsko područje i pod jednom komandom. Tada se Lješljanskom partizanskom odredu priključuje Dobrljinsko-kuljanski partizanski odred, šoša Mažar 25. avgusta iz ovih odreda izdvaja borce dobrovoljce koji hoće da idu u takav odred, koji će dejstvovati na celom kozarskom području, pa i šire, ako bude trebalo.

U tom momentu kod boraca, u prvom redu radnika, nije bilo dileme. Oni su već bili shvatili da se samo pod zastavom KPJ može isterati okupator, steći sloboda i bolji život. Formiran je odred u kome je bilo oko 85 boraca. Od 85 boraca, oko 70 su bili radnici. Od ovih su, kako je do sada utvrđeno,

16) Vojnoistorijski Institut k – 1987 – 4/22/6.

46 rudari iz Lješljana.¹⁷ Prema tome, i u tom momentu, kada je trebalo poći iz svog sela, radnici su bili prvi. Posle formiranja partijske organizacije u četama, dolazi do formiranja partijske i skojevske organizacije u selima. I na taj zadatak Partija upućuje komuniste iz četa i druge aktiviste, među kojima je bilo više rudara, kao što su: Lazo Lazić iz Ahmetovaca, Mladen Marin iz Grabašnice, Pepić Uroš iz Vodičeva, Mirko Medić iz Prusaca, Mirko Lukić iz Rakovca i drugi.

Radnici su bili nosioci politike bratstva i jedinstva. Evo za to dva primera:

19. januara 1942. godine formirana je Žuljevačka četa kao četvrta četa Prvog bataljona Drugog krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. Četa je odmah imala četiri voda. Brojala je već u početku oko 150 boraca. Svi borci su bili Srbi.. Isto tako, sav rukovodeći kadar je bio srpske nacionalnosti. Jedino je drug Hamdija Omanović, Musliman, bio komandir čete. Međutim, biro partijske organizacije bataljona odlučio je da komandir čete bude drug Hamdija. To je imalo politički značaj, jer je u to vreme trebalo izvršiti još veći politički uticaj na muslimansko stanovništvo u selima doline Sane i u Bosanskom Novom. Borci čete su to sasvim normalno primili, ali u toj četi je bilo više od polovine boraca radnika. Isti sastav boraca je bio i u III četi I bataljona. Iz nje je od 10. juna do kraja jula 1942. godine, a to je za vreme kozarske ofanzive, poginulo 29 rudara.¹⁸

Bez obzira na zločine koje su ustaše činile, srpski narod, u prvom redu borci, nisu ustaše poistovećivali sa Muslimanima i Hrvatima. To potvrđuje i ovaj drugi primer:

Drug Gojko Šurlan, o kome je već bilo reči, narodni heroj, oktobra 1941. godine na jednoj četnoj konferenciji, kada se raspravljalo o ubijanju i paljenju nekih sela od strane ustaša, istupa pred četu i govori o bratstvu i jedinstvu Srba, Muslimana i Hrvata. On iznosi da su mu ustaše ubile ženu i decu, kao i još mnogim drugim, ali da on u svim Hrvatima i Muslimanima ne vidi ustaše. To su samo pojedinci koji služe okupatoru.¹⁹ Takvih boraca kao Gojko bilo je mnogo.

Evo još jednog primera gde svest radnika dolazi do izražaja.

Krajem septembra 1941. godine 3. četa u Karanu je polagala zakletvu. U goste su joj došle 1. i 2. četa. Borcima je objašnjeno da će se pročitati tekst zakletve, a zatim se svako može zakleti na taj način što će dignuti stisnutu pesnicu kao partizanski pozdrav. Takođe se može zakleti skidanjem kape, dizanjem ruke sa tri prsta ili kako se ko s čime složi u tim slučajevima. Na poziv da se pristupi zakletvi borci su digli stisnutu pesnicu. Ali među borcima je u stroju stajalo skoro polovina radnika, sa već do tada istaknutim borcima seljacima. Bez obzira na čije religiozno opredeljenje, borci su u stisnutoj pesnici videli jedinstvo borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, potrebu čvrste discipline i organizovanosti, što je bilo jedini put da se iz zemlje istera okupator i stvori bolji život. Posle zakletve je održan veliki narodni zbor, a zatim su seljaci postavili ručak za borce svih triju četa. Borci i narod su zajedno ručali. Nastalo je veselje. I najvećim optimis-

17) Ovi rudari su: Gojko Šurlan, Dragan Šurlan, Ilija Šurlan, Branko Šurlan, Ljuban Šurlan, Dušan Šurlan, Stola Šurlan, Mlkan Šurlan, Aleksandar-Sando Jelisavac, Branko Jelisavac, Dušan Jelisavac, Božidar Kasap, Jovan Vujanović, Branko Vuković, Simp Batar, Mladen Graonić, Dragan Đuričić, Jovo Ljiljak, Nikola Graonić, Branko Kolundžija, Dušan Gajić, Šava Gajić, Slmo Ivanović, Lazo Desnica, Mirko Bogojević, Dragan Serdar, Milovan Suzić, Ljuban Obradović, Vaso Garača, Dragan Garača, Duda Tramošljanin, Štojan Vuković Šurla, Dragutin Stanić, Mlado Stanić, Veljko Stojaković, Vid Đukanović, Božo Mlinarić, Gojko Marinović, Dušan Marinković, Mlado Obradović, Mirko Mačak, Đuro Suzić, Risto Stupar, Mirko Serdar i Miloš Deretić.

18) Prema knjizi četa Kozarčana Boška Zeca i Ediciji »Kozara«, knjiga II, poginuli rudari su: Ćugalj Stevan, Grublješić Mirko, Grublješić Milan, Graonić Branko, Gajić Mladen, Gajić Branko, Ivanović Dragutin, Jovanović Ljuban (Lazin), Jovanović Dušan, Jovanović Mirko, Jovanović Mladen, Jelisavac Žlčko, Labus Mirko, Labus Dušan, Milošević Vaso, Majklč Mihailo, Misirača Mirko, Pauković Mladen, Šurlan Dragan, Šurlan Vojin, Šurlan Rade, Sević Rajko, Vujanović Zarko, Vujanović Rajko, Vujanović Bogdan, Vojnović Petar, Vojnović Vid, Zgonjanin Dragan i Zgonjanin Uroš.

19) VII - k - 4829/6 - k - 1997.

tima da NOB mora pobediti to je ulivalo novu snagu i polet. Ceo taj čin krajem septembra oko polaganja zakletve i pripreme za tu svečanost označilo je veliku pobjedu ostvarenu kroz dva meseca posle ustanka. Prošla je bila faza opštenarodnog ustanka. Prošla je bila faza frontalne odbrane, formiranja prvih partizanskih odreda, prošla je prva neprijateljska ofanziva na Kozaru, a postrojene tri čete su bile pod jedinstvenom komandom kozarskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. To je bio jedan zaokružen dvomesečni period u kome su savladane mnoge teškoće i dileme. Kasnije se NOR razvijao na mnogo široj osnovi, osloncem na partizanske čete i bataljone, na narodnooslobodilačke odbore, na novofirmirane društveno-političke organizacije, na opštinsku partijsku organizaciju, Okružni komitet itd.

Prema tome, ako se govori o tome kakva je uloga i značaj učešća radnika u ustanku i NOR-u na Kozari, onda izneseni podaci i činjenice govore da su radnici, među kojima su i Iješljanski rudari, bili jedan od značajnih faktora za uspješno vođenje narodnooslobodilačke borbe na Kozari.

Na kraju treba istaći da je ovim kratkim osvrtom na ulogu i značaj učešća radnika u ustanku, NOR-u i revoluciji na Kozari, tema samo načeta, bolje rečeno, samo pokrenuta. Potrebno je obraditi ovu temu za celo kozarsko područje. Za to postoji velika potreba.

LITERATURA

1. Edvard Kardelj: Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju. »Politika« 28. II 1977.
2. Anto Cigaljević: Husinski rudari, »4. juli«, Beograd, 1975. strana 9. i 13.
3. Hajro Kapetanović i Branko Obućina: Političke i ekonomske prilike na bosanskonovskom srezu juni 1935. god. juli 1941. god.
4. dr Nikola Babić: Rat i revolucija i jugoslovensko pitanje u politici socijaldemokratske stranke BiH, str. 63.
5. Josip Cazi: S puta reformizma na put klasne borbe, Radničke novine, Savez sindikata Hrvatske, 1977. god.
6. Krajiške brigade, Ljudska pravica, Ljubljana, 1954. god.
7. Rodoljub Čolaković: Zapisi, knjiga IV, str. 198.
8. Boško Zec: Četa Kozarčana, I i II knjiga, »Narodna armija«, 1971. i 1973. god.
9. Kozara u narodnooslobodilačkom ratu, zapisi i sećanja, knjiga I, II i III.
10. Peti kongres KPJ: Titov referat, Kultura 1949. god.
11. M. Pekić i D. Čurguz: Bitka na Kozari, Dom štampe, Zenica, 1968. godine.
12. Mensur Seferović: šoša, Narodna armija, 1972. godine.
13. Relja Lukić: Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, strana 320.
14. »Putevi«, časopis za književnost i kulturu, juli — avgust, Novinsko izdavačko preduzeće Banja Luka, 1961. godine.